

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА: ІСТОРИОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Ірина ВОРОНЧУК

*доктор історичних наук, доцент,
завідувач відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ*

Утворене 170 років тому Кирило-Мефодіївське товариство засвідчило піднесення українського національного руху, на чолі якого стояла тогочасна найосвіченіша українська еліта. Товариство називалося також і братством, що викликає прямі асоціації з українськими церковними братствами ранньої Нової доби, проте цей асоціативний зв'язок має не лише термінологічний характер. Без перебільшення, братський рух XVI–XVIII ст. являє собою унікальний соціокультурний феномен, оскільки братчики порушили проблему не лише оновлення Церкви та церковного управління, а й морального самовдосконалення людини. На цей аспект діяльності братств звернули увагу кілька дослідників. Зокрема, Володимир Антонович підкреслював, що братства «мали за завдану дбати про православ'є та збереження в усій чистоті християнської моральности» [6, с. 87]. Василь Уляновський зазначає, що виховання братчиків у дусі первісних християн за Христовими заповідями було чи не найголовнішим із засадничих завдань, сформульованих братськими програмними документами, у першу чергу Статутами [69, с. 199]. Цю сторону діяльності православних церковних братств простежував Олександр Флеров [72, с. 122–129]. Так само головним завданням кирило-мефодіївців була побудова суспільства на засадах християнської моралі, що в першу чергу ідеологічно об'єднує ці віддалені в часі організації.

Тож розглянемо деякі проблеми історії українських православних братств, які в XVI–XVIII ст. були важливим фактором суспільного життя, а їхня діяльність відповідно до специфіки політичного, ідеологічного й суспільного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої набула особливого значення.

На сьогодні інститут братств в Україні має доволі тривалу історіографічну традицію, яка, на думку одного з видатних українських дослідників братського руху Ярослава Ісаєвича, бере початок ще з XVII–XVIII ст., а першими його дослідниками він вважав, власне, самих членів Львівського братства, які, складаючи довідки про походження та юридичні права своєї організації, залишили дуже цінні матеріали для реконструкції його діяльності. Зокрема, розглядаючи історію Львівського братства, Ісаєвич відзначав праці сеньйора Ставропігійського інституту у Львові Олександра Ілляшевича, який 1825 р. підготував «Wypis historyczno-chronologiczny» («Історико-хронологічну випіску») про діяльність братства у Львові [33, с. 6].

Річ у тім, що Львівська Ставропігія залишила величезну архівну спадщину, у той час як про інші братства маємо лише окремі розрізнені документи. Фонд Львівського братства є єдиним, що зберігся до нашого часу, цілісним архівним комплексом української громадської організації за кілька століть її

існування [33, с. 18; 36, с. 34]. Серед джерельних матеріалів з історії Львівського братства відзначимо документальні видання, підготовлені Володимиром Мільковичем, Петром Скобельським, Іваном Левицьким та ін. [33, с. 8]. 2009 р. вийшло джерелознавче дослідження Юлії Шустової «Документи Львовского Ставропигийского братства (1586–1733)», в якому проаналізовано цілісний комплекс джерел, як-от: уставні документи, списки його членів, протоколи засідань, фінансово-звітна документація, що відтворюють процес функціонування братства; привілеї, матеріали судових процесів, інструкції, які розкривають функціонування братства як міської корпорації та стосунки з державною, міською і церковною владами; шкільні устави, видання братської друкарні, літературно-публіцистичні, полемічні та інші твори, які висвітлюють діяльність в галузі освіти і культури. В монографії вперше здійснено спробу реконструкції унікальної братської бібліотеки, етапів її формування та репертуар братських видань [79, с. 511–576].

Існує певна документальна база з історії Луцького братства. Значна кількість документів щодо його діяльності була опублікована ще співробітниками Київської археографічної комісії в I томі видання «Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов» (далі – ПМК). Тут вміщено статутні документи, лист короля Сигізмунда III про дозвіл на його заснування, грамоти патріархів, у тому числі ерусалимського патріарха Феофана про затвердження братства та надання йому ставропігійальних прав, константинопольського патріарха Кирила про затвердження братського статуту. Тут опубліковано також

порядок проведення братських засідань, перший і другий статuti Луцької братської школи тощо. 1846 р. у II томі ПМК були опубліковані акти до історії Київського Богоявленського братства, 1852 р. у III томі – акти Львівського братства, 1859 р. у IV – акти інших братств Правобережної України [56, Т. I–IV].

Значна кількість документів з історії Луцького братства опублікована у IV т. I частини «Архива Юго-Западной России» (далі – АЮЗР), зокрема, «Перший аркуш братського каталогу 1617 р.», документи, що відбивають гостру боротьбу між православними та уніатами, котрі у православних братствах вбачали загрозу унії і тому різко протестували проти нього. Тут містяться тестаменти луцьких братчиків, дарчі записи братству на землі та маєтки, плаци, готівкові кошти тощо [8, ч. I, т. IV].

2014 р. Михайло Довбищенко у серії «Архів української церкви» видав документальний збірник «Історія Луцького братства та братського монастиря. 1617–1833», матеріали якого розкривають їхню історію від початку заснування у 1617 р. до 1833 р., коли царський уряд скасував братський василіанський монастир. Щоправда, упорядник широко використав уже раніше опубліковані документи. Так, до першого розділу збірника «Статутні документи Луцького братства» увійшло 8 документів з I тому ПМК. З 235 матеріалів другого розділу «Документи до історії Луцького братства і братського монастиря 1617–1833 рр.» використано 68 уже відомих з видань ПМК і АЮЗР. Разом з тим тут вміщено і новий, віднайдений ним документальний матеріал. Здебільшого це виявлені в актових книгах тогочасних судових установ фондуші, дарчі, тестаменти луцьких

братчиків, а також різноманітні документально зафіксовані прояви боротьби православних з уніатами, єзуїтами і протестантами, тобто документи, що відбивають складність процесу становлення та існування братства. Третій розділ збірника містить опис архіву Луцького братства і братського монастиря, що зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [9].

Цікаву публікацію з історії Люблінського Спаського братства подав Пилип Клименко, який у 20-х роках ХХ ст. віднайшов у Харкові «Записову книгу» цього братства за 1551–1637 рр. і за дозволом її власника Є. І. Шманкевича зробив виписи та дослідив зміст [40, с. 297–310]. У 1594 р. Люблінське братство здобуло митрополичу грамоту, якою йому було затверджено права ставропігії, подібно до тих, що вже мали Львівське і Віленське братства, найважливішим з яких було право непідлеглості місцевим православним єпископам [40, с. 298]. 1596 р. ці права були підтверджені королем, а 1603 р. королівським привілеєм підтверджено ще й фондуш волинської шляхти Спаській церкві та братству на віленські ґрунти та будинки [8, ч. II, т. I, с. 36; 15, с. 77]. Це було одне з найбільших українських братств, значення якого полягало у тому, що в Любліні знаходилась найвища судова інстанція – Люблінський трибунал. Сюди для ведення судових справ з усіх українських воеводств з'їжджався православний люд, тож шляхта була зацікавлена в існуванні тут значного матеріального і культурного православного центру. На підставі вивчення знайденої книги Клименко зробив висновок, що розквіт діяльності Люблінського братства припадав на першу половину XVII ст. [40, с. 297].

Говорячи про історіографію братського руху, зазначимо, що одна з перших розвідок «О памятниках Луцкого Крестовоздвиженского братства», вміщена 1841 р. у часописі «Киевлянин», належить Михайлу Максимовичу [51, с. 311–323]. Щоправда, ще раніше Денис Зубрицький підготував «Летопись Львовского Ставропигийского братства», однак вона вийшла 1830 р. спершу німецькою мовою, 1832 р. – польською і лише протягом 1848–1850 рр. її переклад було надруковано в «Журнале Министерства Народного просвещения» [30]. У другій половині XIX ст. історію Львівського братства досліджували Яків Головацький [16, 17], Антон Петрушевич [1, 4], Ісидор Шараневич [77, 78], на початку ХХ ст. – Артемії Криловський [44].

Проблеми історії та значення братського руху так чи інакше торкалися найвидатніші українські історики: Микола Костомаров, Олександра Єфименко, Михайло Грушевський, Орест Левицький, Степан Голубев, Пилип Клименко. Цінні спостереження про окремі сторони діяльності братств містяться у працях Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, академіка Кирила Студинського, ґрунтовних розвідках Федора Срібного та ін. Проблеми братського руху присвячені розвідки церковних діячів та церковних істориків, зокрема: митрополита Макарія (Булгаков Михайло Петрович, 1816–1882) [50], архієпископа Філарета (Гумилевський Дмитро Григорович, 1805–1866) [70], свящ. Іоанна Флерова (1827–1879) [72], Олександра Папкова (1855–1920) [58] та ін. Найдетальніше простежив історію братського руху в монографії «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.» Я. Ісаєвич, який

широко використав видання братських друкарень, що дало йому можливість дослідити генезис, соціальний склад, організаційну структуру, суспільно-політичну і освітню діяльність братств, а також їх внесок у розвиток демократичного напрямку української культури [33, 34, 35, 36 та ін.].

Аналіз проблем братського руху здійснив Василь Ульяновський у праці «Історія церкви та релігійної думки в Україні» [69]. Останнім часом до історії діяльності Луцького Хрестовоздвиженського братства звернулися Петро Кралюк [43], Михайло Довбищенко [9], кілька цікавих статей належать завідувачу Луцького Братського музею Олені Бірюліній [12], Геннадію Бондаренку [13] та ін. Діяльність українських православних братств розглядають також російські дослідники: Борис Флоря [73], Михайло Дмитрієв [22, 23], Світлана Лукашова [49], Юлія Шустова [79] та ін.

Серед найголовніших проблем братського руху, розглянутих в історіографії, можна виділити такі: 1) генезис, історична традиція та обставини виникнення церковних братств; 2) перші церковні братства в Україні; 3) діяльність найактивніших українських братств: Львівського Успенського, Луцького Хрестовоздвиженського, Київського Богоявленського; 4) значення культурно-освітньої діяльності церковних братств в Україні [69, с. 198–199, 214].

Найважливішою з методологічного погляду є проблема генезису церковних братств, їх ідеологічних та політичних витоків. Найголовнішим тут є питання – чи це явище внутрішнього суспільного розвитку, чи зовнішніх впливів, щодо якого дослідники так і не дійшли згоди. Останнім часом висловлена думка, що

лише однією з існуючих теорій навіть і неможливо пояснити складність самого процесу виникнення братств. Отже, існує кілька гіпотез і версій щодо генези православних братств, узагальнюючи які, виділимо наступні. Залежно від власних методологічних підходів дослідники виводять походження братств від: 1) давньоруських братчин; 2) західноєвропейських гільдій різного призначення; 3) ремісничих цехів та магдебурзького права; 4) права патронату над церквами [79, с. 81].

Початок дискусії поклала надрукована 1854 р. праця О. Попова «Пиры и братчины», де розглянуто давньоруський звичай спільних святкових бенкетів і діяльність громад щодо їх проведення [64, с. 21]. Хоча сам автор не розглядав українсько-білоруські «медові» братства, його праця наштовхнула С. Соловйова на ідею їх генетичного споріднення. Тож він запропонував теорію еволюції церковних братств від давньоруських так званих «медових братчин», які виникли в перші віки християнства. За первісну організацію, з якої виникли братства, Соловйов вважав братчини, які походили ще від погансько-культових обрядів і були спільними для усіх слов'ян. У такий спосіб було пов'язано російські «братчини» з українськими та білоруськими братствами ранньомодерної доби. Головним у діяльності братств він вважав медоваріння та спільні обіди [67, с. 108–117]. Цю гіпотезу підтримував О. Папков з тією модифікацією, що в подальшому, на його думку, церковні братства реформувалися під впливом цехової організації та магдебурзького права [58, с. 45].

На підставі виданих Київською і Віленською археографічними комісіями документальних матеріалів свій

висновок про джерело походження братств зробив свящ. О. Флеров, який пов'язував їх з «вечерями любові» ранньохристиянських громад («общин», за російською термінологією), а причину виникнення вбачав, як і митрополит Філарет, у необхідності протидії католицькій пропаганді та унії. Разом з тим, зважаючи на значення і роль магдебурзького права у заснуванні міських цехових організацій, він висловив думку, що саме цехи стали взірцем для братських організацій [72, с. 23]. Олександр Барвінський також виводив братства з ранньохристиянських громад, а збільшення їх числа пояснював запровадженням унії [10, с. 22]. Аналогічної думки дотримувався Михайло Коялович, який пов'язував братства з церковною організацією та впливом магдебурзького права [42, с. 65, 76].

Проте аргументи О. Флерова вважав безспідставними І. Беляєв, зауважуючи, що братства існували й по селах, де цехів не було. Сам Беляєв генезу українських братств вбачав в організації церковно-патронального типу, порівнюючи їх з товариством купців, що виникло у XII ст. навколо новгородської Іванівської церкви, завданням якого було опікування церквою та організація свят з обідами [11, с. 1–2]. За концепцією Якова Головацького, братства наслідували первісних християн, але час їх виникнення відносив до XIII ст., вважаючи, що перше братство з'явилося у Львові при Успенській церкві [16, с. 3–4].

Олександра Єфименко, Микола Зібер та Михайло Грушевський виводили братства з родоплемінних спільнот та селянських територіальних громад. Значну увагу проблемі походження братств присвятила О. Єфименко, яка критично

поставилась до існуючих на той час теорій. Проте, критикуючи в цілому концепцію Соловйова, вона, разом з тим, сприйняла його висновок щодо пов'язання братчин зі слов'янсько-культовими поганськими обрядами. Однак вона вважала братства і братчини різними суспільними формами, тож не бачила між ними причинно-наслідкового зв'язку. Дослідниця підкреслювала оригінальність, релігійно-етичні підвалини та широкі освітні завдання братств, разом з тим вважала непорозумінням їх походження від цехів і категорично заперечувала зв'язок із західноєвропейськими цеховими організаціями, які, на її думку, з'явилися значно пізніше [26, с. 270]. Помилково вважаючи, що Львівське братство виникло у 1439 р., дослідниця відкидала також і поширену на той час думку про виникнення братств з метою боротьби проти унії та реформації. На відміну від більшості дослідників, Єфименко не вважала братства явищем місцевого характеру, вона підкреслювала, що це явище дуже раннього походження, і проводила порівняння українських братств з аналогічними формами інших країн [26, с. 274]. Виходячи з подібності різнотипних союзів, вона розглядає південноруські братства не поодиноким прикладом, а певною ланкою в загальному ланцюгу однорідних явищ [26, с. 308]. Звертаючись до загальноєвропейського контексту історичного розвитку, аналізуючи германські гільдії та залишки родового ладу в Чорногорії і Герцеговині, дослідниця розглядає ці об'єднання в загальній ланці розвитку тих форм, які позначає генетичним іменем слов'янського братства [26, с. 205]. На цій підставі О. Єфименко зробила висновок про існування єдиного прототипу братських

союзів, «материнською формою» яких вважала «родове братство», яким називала язичницькі родові союзи, головними рисами яких визначала організацію сакральних бенкетів на честь покровителя роду, взаємодопомогу членів громади і самоуправління [26, с. 274].

Український економіст М. Зібер проводив аналогію між українськими братствами та ранніми людськими спільнотами на певному ступені їхнього культурного й економічного розвитку, отже, фактично не лише підтримав, а доповнив погляди О. Єфименко [29, с. 191].

М. Грушевський також пов'язував братства з родовим устроєм, вважаючи, що вони виникли самостійно на ранньому етапі переходу від родового до племінного ладу і лише згодом їх устрій було змодифіковано на зразок цехового. Він трактував братства як союз братів, що в часи первісного ладу, вийшовши зі спільної родини, не розривають родових зв'язків з метою захисту спільних інтересів. Він порівнював їх з грецькою фратрією, що становила посередній ступінь родової організації: «В міру того як слабнув і до розкладу приходив родовий устрій, місце сих родових союзів заступали різні територіальні та професійні союзи, що приймали на себе різні функції старих союзів родових. ... в світі германо-романським на руїнах старих родових союзів вирости такі організації як гільдії й цехи, і ці різні професійні союзи називають себе брацтвами (*fraternitas*)». Розвиваючи власну аргументацію, Грушевський зауважував, що братства запозичили у старих організацій релігійні моменти, зокрема, патрональні свята (оскільки кожний рід мав своє божество – свого патрона) і «ритуальні

пири – ті ритуальні прикмети, що найдовше держалися по старих родових організаціях». У східнослов'янському світі місце родового союзу дуже рано зайняли союзи мішаного родово-територіального або й суто територіального характеру. Причому термін «братств» утримали за собою лише ті союзи релігійного характеру, які перейняли на себе опіку над старими родовими патрональними культурами. «Коли місце старого культу стало займати християнство, воно ... перенесло помалу традиційні патрональні звичаї з різних предметів поганського культу на культ християнський» [20, с. 500]. Разом з цим Грушевський відзначав вплив цехової організації на братства. «З розвитком цехового устрою ... братська організація підпадає сильним і очевидним впливам цехової. Тут впливало передусім внутрішнє спорідненне. Цехова організація виростила з того ж кореня, що й організація братська, й задержала на всі пізніші часи ті прикмети релігійних корпорацій, які тісно зближали її з брацькою» [20, с. 504]. Проти встановлення аналогій між братствами і цехами категорично заперечував П. Клименко, за спостереженнями якого ці твердження не знаходять жодних документальних підтверджень [40, с. 297]. Більш того, на підставі вивчення ним документальних матеріалів «Записової книги» Люблінського братства, дослідник зазначав: «... вона (книга. – І. В.), між іншим цілком ствержувала окремішність і обопільну рівнобіжність братства та цеху» [39, с. LXXXII].

Думку, що братства ведуть початок з дохристиянських родових об'єднань, які разом полювали і захищалися від ворогів, поділяє і Любомир Виняр: «Ця ідея, модифікована суворо

християнськими засадами, була основою ідеології братств» [80, р. 67; 69, с. 198].

Інша концепція пояснює виникнення братств також внутрішніми причинами, але пізнішого часу, а саме потребами церковного життя в українських землях литовсько-польської доби. Зокрема, Степан Голубев причину появи братств пояснював потребою встановлення колективного патронату над церквами та суворої регламентації обов'язків і прав усіх братчиків, тобто прийняття статуту. Володимир Антонович називав братства «найдіяльнішими і найенергічнішими противниками» унії. Розмірковуючи про їх організаційне постання, він зауважував: «Братства позасновувано в богатях західно-руських містах ще перед повстанням церковної унії», але їхню активну діяльність пов'язував з ініціативою східних патріархів, які санкціонували братства своїми грамотами та визначили їх статус у структурі православної церкви [6, с. 86–87]. Дмитро Дорошенко відзначав роль братств в оновленні церковного життя та загалом піднесенні духовного і морального рівня цілого суспільства, віддаючи першість міщанству, яке піднялося на боротьбу за рятування віри і народності [24, с. 177]. Амвросій Криловський, праця якого й досі не втратила свого значення, виділяв три етапи в розвитку братств та їх діяльності і на підставі компаративного аналізу цих періодів зробив висновок про змішане православно-католицьке джерело їхнього походження [44, с. VI].

Питання діяльності братств у низці праць розглядав і Михайло Максимович, не виключаючи при цьому можливість впливів на їхнє становлення [51, 52]. Але обґрунтування концепції про зовнішні запозичення належить

М. Костомарову. «Мысль о братствах перешла к русским от западной церкви, где в обычае было составлять добровольные корпорации на религиозных началах. ... Подобно тому завелись братства и в православной церкви, но приняли здесь значение высокое» [41, с. 116]. Він вважав православні братства своєю копією західноєвропейських духовних гільдій (гільдія – від нім. *gilde* – корпорація, об'єднання, асоціація – у широкому значенні: релігійні, оборонні, взаємодопоміжні – були поширені в Західній Європі в добу раннього середньовіччя; у вузькому значенні – промислові організації, які розпадалися на купецькі гільдії і ремісничі цехи). Ранні гільдії, генетично пов'язані з обрядами та інститутами родового устрою, з'явилися у стародавніх германців у VII–VIII ст. у вигляді громадських бенкетів. У слов'янських народів гільдіям відповідають так звані медові братчини, про які згадувалося. Частково цю думку підтримував Н. Скабанович, який в організації діяльності православних братств простежував наслідування західноєвропейським духовним гільдіям. Проте в цей же ряд наслідуваних організацій він ставив також і католицькі братства кліриків та миян [66, с. 271–327].

Проти поглядів щодо впливу католицьких братств на українські рішуче виступав П. Куліш, який не бачив там жодних запозичень. Власне розуміння даного питання він пояснював тим, що православні братства з'явилися в українських землях задовго до появи там єзуїтів, які почали створювати аналогічні братські організації лише для дискредитації православних. Він звернувся також увагу на те, що сам характер православних братств суперечив постулату

римської церкви про невтручання мирян у церковні справи. Проте П. Куліш підтримував думку про вплив на українські братства магдебурзького права і цехового устрою. Підкреслюючи їхні спільні організаційні риси і засади, він писав: «...братства завели у себя самосуд и выработали для себя особые громадские уставы» [45, с. 226–227, 230–231].

Разом з тим П. Куліш вбачав зовнішні впливи на українські братства також з боку західноєвропейської реформації, яка проникала в українські землі через польських протестантів. Він писав, що, захопившись реформаційними ідеями, представники великого українського панства не лише протегували протестантам, даючи їм притулок у своїх маєтках, а й багато з них, зокрема Вишневецькі, Дорогостайські, Немиричі, Пузини, Чапличі та ін., активно переходили на лютеранство, кальвінізм, аріанство. Своєю чергою діячі реформаційного руху, поселяючись в Україні, проповідували своє вчення, стаючи вчителями братських шкіл та розпорядниками друкарень [46, с. 27–29]. Особливо він підкреслював вплив німецьких протестантів. Врешті, на його думку, це спричинилося до поширення протестантських ідей в більшості церковних братств: «... немецкий протестантский образ мыслей распространялся у нас во всех церковных братствах, которые ничем уже не отособлялись от ремесленных цехов и купеческих корпораций» [46, с. 27].

Проблему братств у кількох працях розглянув видатний український історик Орест Левицький, який відносив їх появу до середини XV ст. Він вважав, що в цей час серед міщан деяких західноруських міст існували братські спілки, які «мали двоякий характер: по части

релігійних, по части цехових корпораций» [48, с. 51]. Проте вони були нечисленними, концентрувалися спершу по великих містах (Львів, Вільно), і лише від половини XVI ст. міщанські братства постають в інших містах і навіть містечках. Найактивніший час їх створення він відносить на останню чверть XVI ст., коли за якихось 10–15 років братства покривають густою сіткою простір від Львова до Вільна і Мстислава [48, с. 52]. Однак Левицький заперечував точку зору істориків, які швидкість їх поширення пояснювали пробудженням свідомості у зв'язку з необхідністю поборювання протестантської чи католицької пропаганди та особливо для оборони православ'я від наступу єзуїтів. Він погоджувався, що оборона православної церкви дійсно була одним із головних завдань діяльності братств, але це завдання, на його думку, постає тільки з часів унії. Посилаючись на статут Могилівського братства, заснованого у 1589 р., тобто перед самою унією, він зауважував: «... до того в уставах братств ми подибуємо зовсім інше: багато братств приймали в члени і на свої збори особи й інших вір, а не тільки православія, в тім числі й латинників, навіть духовних» [48, с. 52]. Проте появу братств як явище він пояснював виключно внутрішніми умовами тодішнього стану західноруської церкви: падінням моралі вищого православного духовенства, що спонукало міщан організовувати братські спілки, які спочатку дбали лише про інтереси парафіяльних церков. Тільки згодом, вважав він, братчики поставили завдання реформування внутрішнього ладу братств, аби вирішувати ширші завдання. Головною рушійною силою братського руху дослідник вважав міщанство, яке завдяки умовам

побуту та роду занять і діяльності було більш освіченим, організованим і мобільним порівняно з іншими тогочасними станами. Саме львівські міщани, зазначав Левицький, скориставшись приїздом 1586 р. антиохійського патріарха Йоакима, подали йому на затвердження братський статут, який у подальшому і став взірцем для багатьох інших братств [48, с. 53]. Після цього, на його думку, в особі братств сформувалася нова суспільна сила, яка поставила своїм завданням відродження церкви зсередини шляхом оновлення церковного ладу, реформування церковних порядків та впливу на ієрархію. Тож відповідно до характеру завдань Левицький називав братства «органами реформаційного руху в західно-руській церкві» [48, с. 51].

Погляд Ореста Левицького на церковні братства як початок реформації поділяли й деякі інші дослідники. Зокрема, Михайло Драгоманов головною рисою братського руху вважав намагання реформувати церкву за протестантським зразком, що розглядав наслідком взаємозв'язків культурних процесів в Україні і Західній Європі: «... наша Україна було найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) ... » [25, с. 287]. В часи церковного занепаду «серед нашого мужицтва показалися люди, вже зовсім протестанти, котрі дедалі стали складатись в «братства» [25, с. 289]. При цьому вважав, що «одною з причин, через що наша зміна церковна не пішла до кінця, як західна реформація», була унія [26, с. 287]. Федір Срібний також зазначав близькість братської програми гуманістичним і реформаційним напрямкам Західної Європи [68]. Концепція впливу реформаційних ідей на діяльність українських

братств останнім часом переважає в працях істориків філософії та узагальнюючих філософських працях [59, с. 64–65; 71, с. 11, 79–95]. Детально розглядаючи процеси, що відбувались у православній церкві, Валерія Нічик, Володимир Литвинов і Ярослава Стратій чітко пов'язують їх із західноєвропейськими реформаційними тенденціями [55, с. 219–220].

Я. Ісаєвич, не відкидаючи повністю підходи О. Єфименко, разом з тим заперечував поєднання дослідницею дуже різноманітних, а отже, на його думку, не пов'язаних між собою форм суспільної організації на різних ступенях соціально-економічного розвитку, тож пропонував розрізняти організаційні форми, принципи створення і функціонування братств, які в різні часи у різних народів могли бути подібними [33, с. 17]. Він обстоював думку, що церковні братства перейняли зовнішні форми західноєвропейських світських корпоративних організацій (цехів, гільдій тощо), але за змістом своєї діяльності залишились «цілком самобутніми організаціями» [33, с. 19–20]. Виникнення церковних братств він пояснював особливостями суспільно-політичного життя українських земель та потребою зміцненого міщанського стану згуртуватися навколо захисту національних інтересів.

Є. Мединський у праці про братські школи відзначав вплив на українські чеських братств, зокрема богемських і моравських, підкреслював близькість їхньої ідеології та спільні види діяльності, як-от: заснування шкіл, друкарень, створення підручників тощо [54, с. 27, 79–86].

В. Ульяновський, як Я. Ісаєвич, також вважає, що в генезисі братств

мали місце обидва чинники: внутрішній і зовнішній, але, на противагу європейським реформаторам, українським братчикам не йшлося про реформацію віровчення, церковної організації та ієрархії. Тому зовсім не випадково самі братчики вважали діячів реформації еретиками, і, попри те, що головним завданням братств було виведення церкви із кризи, вони загалом залишалися церковно-консервативними. Ульяновський звертає увагу на релігійний компонент, який, зауважує він, не можна ігнорувати, оскільки серед найважливіших завдань братств було морально-релігійне оздоровлення цілого суспільства, християнське виховання братчиків, їхніх дітей і родин за принципами Христових заповідей, тобто реформа православної церкви мала відбуватися шляхом внутрішнього вдосконалення. Саме цьому, на його думку, була підпорядкована уся програма освітньої діяльності, організація друкарства, завданням якого була підготовка шкільних підручників і літератури християнського спрямування [69, с. 199–200]. Думку про подвійний характер генезису братств підтримує також Ю. Шустова. З одного боку, вона пов'язує їх з архаїчними формами приходських громад (за її виразом, «общин»), з іншого – вважає, що православні братства мали багато спільного з католицькими [77, с. 77–75].

Заявляючи у своїй монографії одним із завдань з'ясувати джерела виникнення українсько-білоруських братств, Світлана Лукашова змушена визнати, що, попри тривале вивчення історії братського руху, питання генезису та прототипу церковних братств і наразі залишається нез'ясованим. Ставлячи у провину своїм попередникам, що ця проблема більше

декларувалася ними, ніж аналізувалася, сама дослідниця також не спромоглася її розв'язати, залишаючи питання відкритим [49, с. 26].

Підсумовуючи, зазначимо: протягом тривалого часу вивчення проблеми генезису братського руху в українських землях дослідники так і не дійшли згоди. Щоправда, більшість схиляється розглядати це явище проявом самотності, яке відіграло велику роль у багатьох сферах тогочасного життя, а особливо – в релігійній, культурно-освітній та публіцистично-літературній. Зауважимо також, якщо спершу думка О. Єфименко не прозвучала дуже голосно, то зараз дослідники, у тому числі й іноземні, все більше пристають до її тези, що розглядає появу і становлення братств як не поодинокий, а поширений історичний феномен, а отже, важливу складову єдиного загальноєвропейського процесу.

Попри значну історіографію братського руху, залишається ще й багато недостатньо досліджених питань, проте не менш важливих. Серед таких чи не найцікавішими можуть стати біографічні чи просопографічні нариси з життя і діяльності окремих братчиків. Не можна сказати, що в цьому плані нічого не зроблено. Безперечно, існують праці з життя і діяльності, проте в першу чергу діячів освітнього руху, вчителів братських шкіл, творців шкільних підручників, активних учасників полемічної боротьби. Проте їх недостатньо. Одним із найважливіших завдань є створення, по можливості, якомога повніших списків членів українських православних братств, бо, як це не дивно, на сьогодні їх створено дуже мало. Нагадаємо: братства не були великими за своїм складом. Так, найбільший список Луцького

братства у XVII ст. нараховує лише 44 особи. Зрозуміло, протягом часу склад дійсних членів братств та їх число змінювались, але масовими вони ніколи не були. Однією з причин такого стану були дуже жорсткі вимоги до братчиків. Адже братські статuti передбачали не лише суворий порядок і дисципліну, але й доволі серйозну відповідальність за провину та накладали значні моральні та матеріальні зобов'язання. Більше того, братство мало право церковного суду над своїми членами і владу відлучати винних від церкви за рішенням братського священика, після чого вже ні протопоп, ні єпископ не мали права благословити відлученого, поки він не підкориться братству. Але саме це сьогодні й викликає величезну повагу та інтерес до тих осіб, яких не лякали такі жорсткі порядки і які протягом цілого свідомого життя не лише зберігали своє членство у братських союзах, а й активною практичною діяльністю підносили авторитет братств серед тогочасної людності. Важливо з'ясувати і зрозуміти внутрішні інтенції та моральні імперативи найбільш діяльних членів, які все своє життя присвятили братствам: брали активну участь у релігійних диспутах з єзуїтами, жертвували маєтки, землі, будинки, значні кошти на користь та потреби братств тощо. Серед таких членів, наприклад Луцького братства, можна назвати Миколая Боговита, Якова Гарабурду, Криштофа Єловицького, Антонія Сволинського, Яна Прокоповича Хрінницького, володимирського підкоморія князя Юрія Юрійовича Пузину, волинського чашника Лаврентія Васильовича Дривинського. Варто, нарешті, з'ясувати питання і щодо участі жінок у братствах, оскільки є різні, до того ж

протилежні, думки щодо цього. Доцільно також комплексно проаналізувати діяльність та роль українських братств в історії не лише української церкви, а ширше простежити їхній вплив на різні страти тогочасного українського суспільства, особливо враховуючи тодішні релігійні конверсії. Потрібно було б створити також галерею ченців братського монастиря.

Одним із найменш досліджених є також питання фінансово-економічної діяльності братств, яке заслуговує на увагу особливо з огляду на те, що братства вели різнопланові господарські операції. На сьогодні з цього аспекту є лише кілька розвідок. Це праця Ф. Срібного, де з'ясовуються фінансово-маєткові справи Львівської ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. Частково заповнює цю прогалину П. Клименко на підставі записів господарського характеру «Записової книги» Люблінського братства за 1551–1624 рр., які в першу чергу стосуються різноманітних господарських справ, що вирішувались у присутності «уряду братського». Цікавим є спостереження дослідника щодо існування братської юрисдикції. На підставі окремих записів він зробив висновок про заборону продажу належної братству маєтності, зокрема землі чи будинків, євреям, а також шляхтичам, які не підлягали братській юрисдикції: «...ижд того дому, ани пляцу неволно будет продати, ани заменяти, ани арендовати жодному шляхтичеви, ани єврееви, бо бы то было ку шкоде церковной и скарбови братскому, с которого дому чинш роковий идет на церковь»; або «кгда ж право братское не позволяет того, абы на церковных кгрунтах євреи и ихъ млсть панове шляхта мала мешкати,

которые бы ся из юриздыщые братской мели выламывати» [40, с. 303–304]. У 30-х роках XVII ст. в записях виступає братський суд, ухвали якого мали силу навіть і для коронних судів [40, с. 298].

Останнім часом до питань господарського порядку звернувся М. Довбищенко. Так, на підставі дарчих записів він обраховує, що лише протягом 1617–1648 рр. фундатори і жертводавці внесли на користь братства щонайменше 100000 золотих, щоправда, більшість цієї суми була віртуальною, оскільки записана на маєтках як капітал. Він зазначає, що це не остаточна сума, оскільки виявлення заповітів і дарчих триває. Проте, можна думати, вони загалом не всі й збереглися, адже значна частина актового матеріалу просто не дійшла до нашого часу. Однак на цих прикладах можна побачити, що братські організації були доволі заможними: вони володіли значною нерухомістю, у їхній власності перебували двори, кам'яниці, будинки, подеколи цілі маєтки, а також і рухомість, коштовності, готівкові кошти тощо. Отже, подеколи братства мали певну економічну базу, яка давала можливість розгорнути кредитні операції тощо. Наприклад, Луцьке братство надавало позики під заставу майна, у тому числі й нерухомого, а також і само займалось купівлею і продажем нерухомості [9, с. 30–36].

Важливою проблемою вивчення мала би стати антикатолицька та антиунійна діяльність братств. Ще один невивчений аспект – це становище і діяльність православних братств у подіях 1648–1657 рр.

Тож усі ці аспекти є цікавими для дослідження. Залишається з'ясувати, чи існують можливості для цього. Як

засвідчують нові дослідження, тогочасні джерела, зокрема актовий документальний матеріал, містять значне число ще невиявлених і недосліджених документів про братства, їхніх членів, господарську діяльність тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства / Петрушевич А. С. // Временник Ставропигийского Института. – 1880. – С. 137–148.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1848. – Т. III.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1863. – Т. I.
4. Акты, относящиеся к истории Южно-Западной Руси / Сост. А. С. Петрушевич. – Львов, 1868.
5. Антонович В. Б. Об унии и состоянии православной церкви с половины XVI до конца XVIII ст. // АЮЗР. – К., 1871. – Ч. I, т. IV.
6. Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. // Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI–XVIII ст. – Львів, 1900. – С. 81–146.
7. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 470–532.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1883–1904. – Ч. I. – Т. IV, VI, X, XI, XII; ч. II, т. I.
9. Архів української церкви: Серія 2. Джерела. – Випуск 1. Історія Луцького братства і братського монастиря 1617–1833 //

Уклад. Михайло Довбищенко. – Луцьк: Терези, 2014.

10. Барвінський О. Ставропігійське братство Успенське у Львові, його засноване, діяльність и значенє церковно-народне. – Львов, 1886.

11. Беляев И. Русская Беседа, 1858. – Кн. I. – Критика. – С. 1–12.

12. Бірюліна О. Іван Васильович Красноставський – перший настоятель Луцької братської церкви // Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк: ЕІКОН, 2016. – С. 11–19.

13. Бондаренко Г. Луцьке братство: історико-бібліографічний огляд краєзнавчої літератури (від середини 90-х років XIX ст.) // Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк: ЕІКОН, 2016. – С. 21–27.

14. Боянівська М. Братства та антиуніатська полемічна книжність: к. XVI – 30-ті рр. XVII ст. // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. – Львів, 1988. – С. 70–72.

15. Ворончук І. Волинський чашник Лаврентій Дривинський в обороні православ'я (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк: ЕІКОН, 2016. – С. 71–81.

16. Головацкий Я. Начало и действие Львовского Ставропигийного братства. – Львов, 1860.

17. Головацкий Я. Ф. Порядок школьный или устав Ставропигийской греко-русской школы во Львові 1586 г. – Львов, 1863.

18. Голубев С. Т. История Киевской духовной академии. – К., 1886.

19. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883–1898. – Т. 1–2.

20. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII вв.

21. Гурська Л. І. Православні братства в Україні як чинник формування національної самосвідомості (кінець XVI – перша половина XVII ст.): дис. ... канд. філос. наук. – К., 2000 (Рукопис).

22. Дмитриев М. В. Православие и реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века. – М., 1990.

23. Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 годов. – М., 2003.

24. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1991. – С. 172–177.

25. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Вибране. Пам'ятки історичної думки України. – К.: Либідь, 1991. – С. 276–326.

26. Ефименко А. Я. Южнорусские братства / Ефименко А. Я. // Южная Русь. Очерки, исследования, заметки. – СПб.: Книгопечатня Шмидта, 1905. – Т. I. – С. 200–309.

27. Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (до 1606 г.). – СПб., 1901.

28. Запаско Я., Ісаевич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні: в 2-х кн. – Кн. перша (1574–1700). – Львів: Вища школа, 1981.

29. Зибер М. Еще о братствах // Слово. – 1881. – № 1. – С. 180–211.

30. Зубрицкий Д. Летопись Львовского Ставропигийского братства // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1849. – № 56. – Ч. 62. – Отд. 2; 1850. – № 5. – Ч. 66. – Отд. 2; № 6. – Ч. 67. – Отд. 2.

31. Ильинский Ф. М. Юго-западное русское общество и его умственное и религиозно-нравственное состояние в конце XVI и первой половине XVII вв. (в период Брестской унии). – Почаев, 1891.

32. Ильинский Ф. М. Большой катехизис Лаврентия Зизания // ТКДА. – 1899. – № 3.

33. Ісаевич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII століття. – К., 1996.

34. Ісаєвич Я. Д. Найдавніші документи про діяльність братств на Україні // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 13–22.
35. Ісаєвич Я. Д. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 4. – С. 37–47.
36. Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972.
37. Капраль М. Брати Рогатинці – старійшини Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – К., Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 50–60.
38. Киприанович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени. – Вильно, 1895.
39. Клименко П. Цехи на Україні. Т. 1: Суспільно-правні елементи цехової організації. – В. 1. – К., 1929.
40. Клименко П. Записова книга Люблинського Спаського братства 1551–1637 рр. – Б. м. і р. – С. 297–310.
41. Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI в. // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киевском государственном университете, 1990. – С. 108–196.
42. Коялович М. Чтения о церковных западно-русских братствах // День. – 1862.
43. Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. – Луцьк: Надстир'я, 1996.
44. Крыловский А. С. Львовское Ставропигиальное братство (Опыт церковно-исторического исследования). – К., 1904.
45. Кулиш П. История воссоединения Руси. – СПб.: Издание товарищества Общественная польза, 1874. – Том первый: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней казацко-шляхетской войны.
46. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1888. – Т. I.
47. Лебединцев Ф. Братства // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 8.
48. Левицький О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та унія // Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI–XVIII ст. – Львів, 1900. – С. 1–80.
49. Лукашова С. С. Миряне и церковные религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М.: Институт славяноведения РАН, 2006.
50. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. – Кн. 5: Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История Западнорусской или Литовской митрополии (1458–1596). – М.: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996.
51. Максимович М. О памятниках Луцкого Крестовоздвиженского братства // Киевлянин. – 1841. – С. 311–323.
52. Максимович М. Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства // Киевъ явился градомъ великимъ. – К.: Либідь, 1994. – С. 112–136.
53. Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. – Львів, 1902.
54. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII століттях. – К.: Радянська школа, 1958.
55. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К., 1990.
56. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1845–1852. – Т. I–IV.
57. Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – поч. XVII ст. Тексти і дослідження. – К., 1988.
58. Папков А. А. Братства. Очерк истории западно-русских православных братств. – Сергиев Посад, 1990.
59. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984.
60. Пилявец Б. Идеология братского движения на Украине и в Белоруссии (конец

- XVI – первая половина XVII в.) // Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность. – К., 1984.
61. Пом'яник. Волинське крайове Братство святого Апостола Андрія Первозваного (Луцьке Хрестовоздвиженське). Від року Божого 1618 і далі // Ред кол.: О. Бірюліна, А. Бондарчук, М. Хілько. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2000.
62. Полонська-Василенко Н. Д. Братства на Україні // Минуле і сучасне. – Мюнхен, 1947.
63. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. – К., 1995. – Т. 1–2.
64. Попов А. Пиры и братчины. – М., 1854.
65. Преловська І. Особливості висвітлення історії православних братств в Україні в російській конфесійній історіографії // Роль особистості в Церкві. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк: EIKON, 2016. – С. 165–173.
66. Скабалланович Н. Западноевропейские гильдии и западно-русские братства // Христианское чтение. – 1875. – Кн. 2.
67. Соловьев С. Братчины // Русская Беседа. – 1856. – Кн. IV. Смесь. – С. 108–117.
68. Срібний Ф. Студії над організацією Львівської ставропігії від кінця XVI до половини XVIII ст. // ЗНТШ. – 1911. – Т. 106. – С. 25–40; 1912. – Т. 108, кн. 2. – С. 5–38; т. 111. – С. 5–24; т. 112. – С. 59–73; 1913. – Т. 114. – С. 25–56; т. 115. – С. 29–76.
69. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник: у 3-х кн. Кн. перша. Середина XV – кінець XVI століття. – К.: Либідь, 1994. – С. 197–218.
70. Филарет (Гумилевский), митр. История русской церкви. – М., 1847. – Т. 3.
71. Філософія відродження на Україні. – К., 1990. – С. 11, 79–95.
72. Флеров Іоанн, свящ. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. – СПб.: Издание книгопродавца Н. Г. Овсянникова, 1857.
73. Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. – М., 1992.
74. Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898.
75. Царьова Н. М. Олександр Ілляшевич та перша розвідка з історії Львівського Ставропігійського братства // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, ч. 2. – С. 73–87.
76. Чистович И. Очерк истории западно-русской церкви. – СПб., 1881. – Ч. I.
77. Шараневич И. И. Важнейший из давних тестаментарных легаций (фондационных записов последней воли) Ставропигийского Института // Временник Ставропигийского Института. – Львов, 1875. – С. 146–148.
78. Шараневич И. И. Исторический очерк о Ставропигийской церкви Успения Богородицы // Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского братства. – Львов, 1886.
79. Шустова Ю. Документы Львовского Ставропигийского братства (1586–1788). Источниковедческое исследование. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009.
80. Wynar L. History of the early Ukrainian printing 1491–1600. – Denver, 1963.